

уміння і навичок професійного спілкування є одним із чільних завдань вищої освіти України. Розвиток новітніх форм господарювання та безпосередні зв'язки підприємств із закордонними партнерами зумовлюють необхідність удосконалення професійної комунікативної компетентності, яка є важливою умовою розвитку і регулювання інноваційної діяльності установи. Перспективи подальших досліджень полягають у з'ясуванні методичних засад формування комунікативної компетентності майбутнього економіста.

ЛІТЕРАТУРА

1. Аминов Н. А. О компонентах специальных способностей будущих школьных психологов / Н. А. Аминов, М. В. Молоканов // Психологический журнал. – 1992. – Т. 13, № 5. – С. 104–110.
2. Беспалько В. П. Слагаемые педагогической технологии / В. П. Беспалько. – М. : Педагогика, 1989. – 190 с.
3. Вітюк Н. Р. Психологічні особливості формування комунікативних здібностей у майбутніх вчителів : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. псих. наук : спец. 19.00.07 “Педагогічна та вікова психологія” / Н. Р. Вітюк. – Рівне, 2002. – 20 с.
4. Волкова Н. Проблема підготовки майбутніх економістів до управлінської діяльності / Н. Волкова // Неперервна професійна освіта: теорія і практика : наук.-метод. жур. – 2002. – Вип. 1 (5). – С. 17–26.
5. Гончаренко С. Український педагогічний словник / С. У. Гончаренко. – К. : Либідь, 1997. – 376 с.
6. Энциклопедия "Карьера" / В. Алтухов, Н. Евланова, С. Захарова [и др.]. – М. : РТВ-Медиа, 2007. – 288 с.
7. Комунікативна професійна компетентність як умова взаємодії соціального працівника з клієнтом / за ред. А. Й. Капської. – К. : ДЦССМ, 2003. – 87 с.
8. Платонов К. К. Проблемы способностей / К. К. Платонов. – М. ; Наука, 1972. — 310 с.
9. Психологічна енциклопедія / авт.-упоряд. О. М. Степанов. – К. : Академвидав, 2006. – 424 с.
10. Сидоренко Е. В. Тренинг коммуникативной компетентности в деловом взаимодействии / Е. В. Сидоренко. – СПб. : Речь, 2007. – 208 с.: ил.
11. Федорчук В. М. Розвиток комунікативної компетентності викладача. Соціально-психологічний тренінг : навч.-метод. посіб. / В. М. Федорчук. – Кам'янець-Подільський : Абетка, 2004. – 240 с.

Тетяна ВИДАЙЧУК

УДК 811.161.2'04'342'35

ДЕЯКІ ФОНЕТИКО-ОРФОГРАФІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПРОСТОЇ МОВИ (НА МАТЕРІАЛІ ПАМ'ЯТОК РЕЛІГІЙНОГО ТА ДІЛОВОГО ПИСЬМА XVI – XVIII СТ.)

Висвітлено комбінаторні та позиційні зміни звуків у потоці мовлення, що відбиті у пам'ятках релігійного і ділового письма староукраїнської «простой мови» другої половини XVI – XVIII ст. у процесі формування національної літературної мови.

Ключові слова: друга половина XVI – XVIII ст., звук, історична фонологія, літера, норма, правопис, проста мова, рукопис, староукраїнська літературна мова.

Анализируются комбинаторные и позиционные изменения звуков, представленные деловыми и религиозными документами староукраинского «простого языка» второй половины XVI – XVIII ст. в процессе становления национального литературного языка.

Ключевые слова: буква, вторая половина XVI – XVIII ст., звук, историческая фонология, норма, правописание, простой язык, рукопись, староукраинский литературный язык.

The combinatorics and position changes of sounds, presented the business and religious documents of old Ukrainian «simple language» of the second half of the XVI – XVIII item in the making of national literary language are analysed.

Keywords: letter, manuscript, norm, Old Ukrainian literary language, phonology system, second half of XVI – XVIII centuries, simple language, sound.

Староукраїнські пам'ятки другої половини XVI – XVIII ст. неоднорідні за своєю структурою і типологією, зокрема з погляду відбиття в них живого народного мовлення. За об'єктивністю відбиття зазначені пам'ятки можна поділити на дві основні групи:

- 1) тексти, у яких живе мовлення було мовною основою;

2) тексти, у яких воно виступало у вигляді нашарувань; мовна основа останніх книжно-писемна.

Рівень книжності або народності визначався сукупністю багатьох факторів: ідейно-тематичним змістом пам'ятки, функціональною спрямованістю, хронологічним періодом, освітою автора чи переписувача. До творів першої групи належать вірші, пісні, легенди, байки, інтермедії, діалоги, а також лікарські й господарські порадики, календарі, ділові акти та документи, приватні листи тощо; до другої – твори переважно церковно-релігійного змісту: євангелія, псалтирі, требники, службовники, житія і повісті тощо. Порівняльний аналіз мови пам'яток світського і релігійного змісту дає змогу детальніше розглянути тривалий процес формування національної літературної мови та вироблення її норм; з'ясувати різносистемні варіанти у вживанні звуків (живомовні, книжно-традиційні, запозичені), зафіксовані писемною практикою; простежити, якою мірою кирилична орфографічна традиція відбивала реальну живомовну фонетичну систему; висвітлити співвідношення книжно-традиційних і живомовних рис у староукраїнській фонетиці та орфографії другої половини XVI – XVIII ст.

В умовах взаємодії книжного і народного компонентів існували два основні джерела *варіантів норм*: народне і книжне. Специфіка літературних норм на ранніх етапах розвитку певної національної мови полягає саме в їх значній варіативності, що зумовлена одночасним функціонуванням та взаємодією різних мовних систем [9, 52]. Варіанти живомовного походження спочатку випадково використовувалися в літературно-писемній практиці, із зростанням їхньої частотності вони спершу ставали стилістично маркованими, а далі й основними; водночас варіанти книжного походження поступово виходили з ужитку. Хоча в цілому відмінності між нормами усної мови і писемної простежуються виразно, проте розрізнити живомовні і книжні варіанти норм, що відбивались у літературно-писемній практиці, іноді нелегко, зокрема у випадках, коли в текстах наявне неоднорідне усне мовлення (розмовне, діалектне) та книжно-писемне.

Поняття *мовна норма* – категорія не тільки власне мовна, а й певною мірою соціально-історична. У дефініціях норми підкреслюється її відповідність системі мови, історично зумовлений, традиційний характер і закріплення у процесі суспільного добору [4,175]. Період XVI – XVIII ст. характеризується розбудовою літературної форми української мови та її нормуванням на основі взаємодії книжного і народного компонентів. Хоча процес нормування відбувався нерівномірно, ускладнювався позалінгвістичними факторами, проте жива мова все ж удосконалювала й розвивала систему книжної; почасти закріплювалися національні літературні норми на основних мовних рівнях.

У старій українській мові норми книжного походження встановлювалися не тільки у процесі писемної практики, а й на основі слов'яно-руських граматики. Граматики спирались на книжні традиції і мали за взірць старослов'янську мову. Живомовні елементи потрапляли через неможливість обійтися без них, іноді – через недостатню освіченість або й неухважність автора чи переписувача; на їх основі вироблялися норми народного походження. Що стосується текстів XVI – XVIII ст., то живомовний компонент у них неминуче зазнавав обмежень, оскільки провідною тенденцією в літературній мові, що формувалася, ставало відмежування від локальних варіантів та орієнтація на загальномовний фонд.

Треба зазначити, що на той час книжно-традиційна норма вважалась правильною, а живомовні елементи – відступами від неї. В.Русанівський зауважує, що «норми давньої мови стають своєрідним фільтром при введенні народно-розмовних форм до нової літературної мови» [8, 62 – 63]. Книжні норми почасти усувають живомовні «нестандартні» елементи: локальні, жаргонні тощо; так у надрах старої літератури виникає нова якість – національна літературна мова.

З XIV ст. в Україні існувало дві писемно-літературні мови: слов'яно-руська і руська посполита. *Слов'яно-руська писемна літературна мова* – українська редакція церковнослов'янської мови, в основі своїй книжно-традиційна. *Руська посполита*, близька до живої народної, була офіційною у Великому князівстві Литовському; у XIV – на початку XVI ст. застосовувалась у діловодстві, віршах, почасти повістях та житіях, ораторських творах. Ця мова, поступово вбираючи більше живомовних рис, втрачаючи елементи книжності і традиційності, у XVI – XVIII ст. стала відома як «*проста*»; крім ділової писемності, вона запанувала в художній, літописній, полемічній, учительно-проповідницькій, агіографічній, почасти науковій літературі, ставала поліфункціональною староукраїнською літературною мовою. Саме «проста мова» другої половини XVI – XVIII ст. яскраво відбивала процес переходу до національної української літературної мови.

Не треба думати, що літературна мова XVI ст. була вже зовсім «простою» – в сучасному розумінні слова; насправді це була «мова тодішньої інтелігенції, що вживала багатенько чужих слів, з яких не всі були зрозумілі й доступні для розуміння народу» [5, 35]. Вона орієнтувалась на західноукраїнські та північні говірки.

Аналіз житійних пам'яток у порівнянні з діловою документацією видається цінним у плані визначення поступовості розвитку фонетичної системи староукраїнської мови та формування звукової бази національної літературної мови.

Відомо, що канони агіографії вироблялися поступово, у процесі багатовікового розвитку цього жанру літератури. В епоху Київської Русі автори житій, природно, дотримувались зразків, що

запозичувалися з Візантії. Автори і переписувачі житій мали добру духовну освіту, знали старослов'янську мову, її орфографічні норми. Але з плином часу життя змінювались, доповнювались або й докорінно перероблялись, наслідком чого сталася зміна їх канонічного вигляду і почасти навіть мовної основи: вкраплювались не лише світські елементи сюжету, а й риси живої мови, що відбивались у нетрадиційній для книжної мови орфографії. Житія, навіть канонічні, були одним із жанрів літератури для повсякденного читання. Перероблені житія, з новими перипетіями, пригодами, світовими сюжетами, перетворювались в улюблений і популярний предмет для читання. Саме це і спонукало авторів до створення нових і близьких читачеві за мовою і сюжетом редакцій.

Ділові документи за своєю структурою і типологією відбивають живе українське мовлення. Автори ділових документів, дбаючи про правильність орфографії, водночас відчували потребу максимально наблизити написане до суті справи і до розуміння її учасниками, а тому частіше відступали від традиційного книжного правопису, відбиваючи реальне мовлення українця XVI – XVIII ст.

Порівняльний аналіз мови житійно-повістевих творів та ділових документів з метою встановлення особливостей становлення національної української мови на народній основі, на нашу думку, найкраще здійснювати на рівні поширених та історично перспективних мовних рис, що виникли внаслідок різного роду *позиційних і комбінаторних фонетичних змін у процесі живого мовлення*. Найпоказовішими з них є вставні та приставні звуки, а також вокалізація приголосних у деяких позиціях.

1. Вставні та приставні голосні звуки. У пам'ятках XVI – XVIII ст. представлені різні вставні голосні. Одні виникли на місці занепаду зредукованих у складних для вимови сполуках приголосних, інші з'явилися перед кінцевими сонорними. Кінцеві приголосні перебирали на себе компенсаційну звучність і розвивали попереду призвук, що потім перетворився у голосні [o] та [e]. У словах книжного походження вставний голосний звук був відсутній, а відбиття його на письмі є виразною живомовною рисою. Припинення дії закону відкритого складу дало поштовх до виникнення між кінцевими приголосними у XV ст. вставних голосних звуків [e] та рідше [o] [10, 758]. Поява вставного [e] відбувалась у староукраїнській літературній мові за двома схемами: «приголосний + голосний [e] + сонант» або «приголосний + сонант (окрім сонанта [в]) + голосний» [10, 755 – 756].

Занепад зредукованих [ъ] та [ь] у позиції після сонорних [л], [м], [р] впливав на якість цих приголосних, вони почали посилювати свою звучність і виділяти приставні голосні [o], [i], зрідка – [и], [e]. Найактивніше цей процес відбувся у поліських і південно-західних українських говорах: *Въруч > Овруч, ръжа > іржа*. Приставні [o], [i] засвідчені вже першими пам'ятками з території України [7, 125]. Досліджувані житійно-повістеві тексти XVI ст. фіксують приставні [i] та [o], засвідчені в невеликій кількості слів; вони використовуються з метою уникнення збігу кількох приголосних та на початку речення у пам'ятках обох досліджуваних жанрів: *Ѣ иста* (ЖС, 10), *ишко* (Зб. 449, 1), *іавленіє* (210), *описла* (ДЧК, 15 зв.), *изнѣмати* (14), *идаше* (ДММ, 56). Проте слова трапляються і без початкового [i]: *скуситель* (Зб. 95, 57 зв.), *Єрусалима* (18), *Гнат* (ДЧК, 27), *маєш* (154), *звелѣль* (ДММ, 64), *Ларионъ* (67 зв.).

У досліджених нами рукописах агіографічного жанру XVI ст. така живомовна риса, як вставний [e], не була засвідчена, вперше вона трапляється у житійно-повістевих пам'ятках XVII ст. Поява тут вставного [e] відбувалась за першою схемою: *корабель* (Зб. 457, 358 зв.), *Алеѡандер* (ЖС, 79 зв.), *просвѣтер* (Пат, 53 зв.), *скипитер* (99). Вставний [e] зафіксований лише в наведених словах, проте й ці словоформи частіше зустрічаються без вставного голосного як у житійно-повістевих, так і в ділових пам'ятках: *Петръ* (ДЧК, 6), *Алеѡандръ* (8 зв.). Приставних голосних у досліджуваних текстах не виявлено.

У пам'ятках XVIII ст. представлено різні вставні голосні. Вони виникли на місці занепаду зредукованих у складних для вимови сполуках приголосних: *ѡломъ* (Зб. 95, 89), *огонь* (Зб. 44, 13 зв.), *книговиченію* (7 зв.), *по полудне* (ДЧК, 11).

Дослідження вставних і приставних голосних у пам'ятках агіографічного жанру XVI – XVIII ст. показує, що вставні голосні фіксуються послідовно, відбиваючи процеси живої мови. Приставні ж голосні зрідка відбиваються в пам'ятках, ця живомовна ознака фонетики повільно потрапляла в написаний текст відповідного періоду.

2. Протетичні та вставні приголосні звуки. Історія появи протетичних приголосних в українській мові складна. Вона зберегла протетичні приголосні перед голосними переднього ряду із праслов'янської доби. Перед голосними непереднього ряду постала нова протеза, метою якої було усунення зияння та створення єдності у структурі складу. Виникнення протетичних приголосних зводять до таких основних тенденцій: протетичний [в] виникає перед [i] < [o] (*овес, вівса*); протетичний [в] – перед початковим [у] (*вус, вузь, вулиця*); протетичний [в] – в слові вогонь, внаслідок перерозподілу звуків у сполученні *ув огні > у вогні*; протетичний фарингальний [h] – перед [e] у словах іншомовного походження; протетичний фарингальний [h] – перед [o] у словах *горіх, горах, гострий*; протетичний фарингальний [h] – перед [e] у вигуках (*ген-ген, гей, геть*); протетичний [j] – в окремих словах в деяких північних діалектах [10, 758; 3, 304 – 306; 1]. Найдавнішим за часом появи Ю. Шевельов вважає

протетичний [j], він з'явився ще у праслов'янський період і не відіграв активної ролі у власне українських процесах розвитку протези; протетичний [в] розвинувся у XIII – XIX ст.; а [h] – у XVI ст. [10, 582]. Українська мова унікала зіяння шляхом розвитку в середині слова та в міжслівній позиції вставних інтервокальних приголосних [в] та [j], які відбивались пам'ятками вже з XIV ст. [3, 304 – 306].

Досліджувані житійно-повістеві твори XVI ст. не засвідчують протетичних приголосних. Проте послідовно відбитий у пам'ятках і характерний для української фонетики інтервокальний звук [j]: *іакоже* (Зб. 449, 12), *диаволь* (102 зв.), *маіа* (ЖС, 83). У XVII ст. представлений протетичний приголосний [в]: *воугліє* (Зб. 457, 190), *вонъ* (Пат, 7 зв.). Вставних звуків не виявлено. У житійно-повістевих пам'ятках XVIII ст. зафіксовано значно більше протетичних приголосних: *Гиндії* (Зб. 44, 4 зв.), *генваря* (35), *ангельського* (36), *вогню* (Зб. 95, 1 зв.), *вовца* (73 зв.), *восѣмь* (79). Ділові документи теж широко фіксують такі живомовні явища: *діякона Іакова* (ДЧК, 18), *вона* (27 зв.), *возьми* (24). Живомовну вимову відбивають і такі вставні приголосні: [в] у слові *попливла* (ЖС, 2); [л] у слові *болѣринъ* (Зб. 457, 104).

Форми з епентетичним [л], пише І. Огієнко, «були досить поширеними в українській літературній мові XVI – XVII віків, уважаю їх не тільки полонізмами, що приходили до нашої літератури під впливом польським, – не мало їх знала і жива народна північноукраїнська мова» [5, 286]. Появу в даному випадку вставного приголосного звука [л] Ю. Шевельов датує VIII – IX ст., хоча М. Жовтобрюх пов'язує її ще з початковим етапом дії закону відкритого складу. Вставний приголосний [л] ще називають «новим j», який шляхом історичних перетворень (розщепленням м'якості губних) змінився в [л].

У західноукраїнських пам'ятках фіксуємо живомовні діалектні рефлексії регресивної асиміляції у сполуках губних та [л] з [j]: *на зєми* (ЖС, 14 зв.), *зємѣ* (125 зв.), *възлюбєна* (5), *възлюбєнаго* (127), *купєнаго* (Зб. 95, 57 зв.), *мовю* (57 зв.), *потопѣть* (83 зв.), *кѣбѣть* (Зб. 95, 24), *любѣть* (Зб. 44, 27). Форми без л поширились у староукраїнських пам'ятках з кінця XVI ст. і, найвірогідніше, є полонізмами, саме цим пояснюється їхнє зникнення в пізніший період [10, 643].

Фіксація вставних та протетичних приголосних у пам'ятках житійно-повістєвого та ділового стилю виразно свідчить про проникнення живомовних рис пізнішого походження у канву книжно-традиційної мови конфесійних текстів та про розмовну мову-основу ділових документів.

3. Лабіалізація [л] > [ў]. Етимологічний звук [л] у позиції в абсолютному кінці слова у формах колишніх дієприкметників чоловічого роду минулого часу зазнав історичних перетворень у нескладовий звук [ў]. Вперше це явище зафіксоване у староукраїнських пам'ятках XV ст., а в XVII ст. воно зустрічається дуже часто [3, 224]. Основною причиною вокалізації кінцевого [л] через [в] в [ў] довго вважали занепад зредукованих.

Лабіалізація [л] > [ў] у пам'ятках XVI – XVIII ст. найкраще представлена приголосними у кінці дієслів минулого часу. У них старослов'янський кінцевий суфікс *-лъ* у живій українській вимові перетворився у *-в*: *призѣв* (ЖС, 10), *прѣѣхавъ* (2 зв.), *покоривъ* (Зб. 449, 122), *взѣв* (187). Житійно-повістєві пам'ятки досліджуваного періоду, як і ділові, мають велику кількість прикладів, що вказують на нескладову вимову кінцевого приголосного у дієсловах минулого часу чоловічого роду: *прєпроводивъ* (ДЧК, 1), *послав* (21), *оупразднивъ* (ДММ, 77), *въдѣбѣдивъ* (103), *молчав* (113 зв.). Написання, що підтримують живу вимову, тобто перехід кінцевого *-лъ* у *-в*, становлять приблизно 98%. Лише у 2% зафіксовано традиційні церковнослов'янські написання типу: *спокусил* (Зб. 457, 1), *благословил* (5 зв.), *спобил* (108), *положилъ* (Пат, 110 зв.), *был* (ДЧК, 8), *сказалъ* (9), *подписалъ* (9), *объявлял* (49). Проте жодне з наведених дієслів не має в кінці зредукованого. У церковній вимові панувала традиційна вимова [л], а не [в], а це сильно впливало на правопис рукописних пам'яток, що міцно дотримувались традиційного написання [5, 284]. Характерні для книжних пам'яток, вони проте досить часто фіксуються у народнорозмовному контексті, де були, найшвидше, традиційно-орфографічними варіантами живомовних відповідників [2, 76]. У текстах маємо також цікаві випадки написання дієслова у формі *слухау* (ЖС, 521 зв.), *исхораѣ* (Зб. 457, 110). Лабіалізація у досліджуваних текстах відзначена нами не лише в позиції кінця слова: *красномовства* (Зб. 457, 63 зв.), *безмовствѣтам* (114 зв.).

Сьогодні не всі дослідники пов'язують цю зміну з фонетичними причинами. Адже в інших словах в аналогічних позиціях вона не відбулася: *столь* > *стіл*, *воль* > *віл*. Тому висновок про переважно морфологічні (засіб розрізнення категорії роду), чи синтаксичні (закріплення в абсолютно предикативній формі дієприкметників на *-въ-*, *-въш-*). Обмеження переходу кінцем слів та формами чоловічого роду однини минулого часу доводять його морфологічну зумовленість. Процес лабіалізації «проходив ступенево і завершився щонайпізніше у XVIII ст. по всій країні, за винятком південно-західних лемківських говірок» [10, 531]. Ці форми були послідовно закріплені І.Котляревським як єдина норма нової літературної мови [6, 117].

4. Вокалізація [в] > [ў] > [у]. Причиною вокалізації фонем [в] – [у] була зміна давньоукраїнського [w] у звук [ў] на початку слова перед голосними та в середині слів після голосного й перед голосним; і є одним із наслідків занепаду зредукованих та фіксується пам'ятками з другої половини XIII ст. Щільний губно-губний [w] у позиції перед слабкими [ь] та [ъ] після їх втрати опинився в кінці слова чи складу; це зумовило зміну його артикуляції і перетворення у нескладовий [ў]. Процес був

характерний для всіх діалектних ареалів давньоукраїнської мови. Внаслідок виникло чергування фонем /в/ та /у/, а приєднання-префікси **въ** та **оу** злилися в один. Стосовно ареалів поширення існує й інша думка. Білабіальний приголосний [w], характерний для південно-західного діалектного ареалу, у давньоукраїнській мові змінював свою артикуляцію після занепаду зредукованих у позиції кінця слова та перед голосними в [ǔ], а далі в [y]. Лабіо-дентальний звук [v], властивий північним і східним говорам, не змінював своєї артикуляції, адже за своїми характеристиками далекий від голосного [y]. Отже, вокалізація [w] належала до діалектних процесів давньоукраїнської мови [3, 225 – 227].

Вокалізація приголосного [в] пам'ятками XVI ст. не представлена, адже нами не виявлено чергувань [в] з [у], що виникли в живій українській мові внаслідок зближення їх артикуляції ще у праслов'янську добу, досліджувані пам'ятки не відбивають. За традицією [в] уживається на початку слова та в приєднаннях: *негиблющим вкѣнѣ* (Зб. 449, 6), *бысть по всюдѣ* (109 зв.), *взѣша* (174), *бывшихъ в нашихъ лѣтєхъ* (186), *въ всей вселеннѣй* (74 зв.). У житійно-повістевих пам'ятках XVII ст. чергування [в] – [у] відбито у невеликій кількості словоформ: *оунимаше* (Пат. 168), *впала* (289), *оупасти* (283), *оучоний* (Зб. 44, 35), *навчивъ* (35).

Пам'ятки XVIII ст. показують чергування початкових фонем /в/ та /у/, а приєднання-префікси **въ** та **оу** злилися в один: *так и учинил* (ЖС, 529), *унуков своихъ вѣры свѣтои учила* (522 зв.), *Володимир внук Ольги* (530), *врадников* (529), *врожений* (519), *зрадою убити* (519), *уловивъ* (Зб. 95, 60 зв.).

Доба другої половини XVI – XVIII ст. позначилась розбудовою та нормуванням літературної форми існування мови не на основі книжно-писемної традиції, а на основі живого народного мовлення. Фонетика «простої мови», що майже неподільно панувала у діловому стилі, стала виразно помітною у творах релігійного жанру, її відсоток відбитий на письмі значно зростає з XVI до XVIII ст. Староукраїнська «проста мова» цього періоду яскраво відбиває процес переходу до національної української літературної мови. Вона стала своєрідним підготовчим етапом у розві нові літературної мови, що тривав в Україні досить довго, у порівнянні відповідним етапом формування російської національної літературної мови. Його тривалість пов'язана з тим, що переважна частина мовотворців того часу мала духовну освіту і довго зберігала у своїх творах принципи традиційної кириличної орфографії, що заважали проникненню у рукописні тексти рис живої народної мови.

ЛІТЕРАТУРА

1. Атлас української мови. – В 3-х т. – К.: Наук. думка, 1984. – Т. 1. Полісся, Середня Наддніпрянина і суміжні землі; карта № 136, карта № 138.
2. Бурячок А.А. І.П. Котляревський в історії української літературної мови // Радянське літературознавство. – 1969. – № 9. – С. 72 – 76.
3. Історія української мови. Вступ. Фонетика / М.А.Жовтобрюх, В.М.Русанівський, В.Г.Скляренко. – К.: Наук. думка, 1979. – 367 с.
4. Косериу Э. Синхрония, диахрония и история: (Проблемы языкового изменения) // Новое в лингвистике. – М.: Изд. иностр. лит., 1963. – Вып. 3. – С. 143 – 156.
5. Огієнко І. Українська літературна мова XVI ст. і український Крехівський апостол. – К., 1930. – Т. 1. – 520 с.
6. Передрієнко В.А. Формування української літературної мови XVIII ст. на народній основі. – Київ: Наук. думка, 1979. – 143 с.
7. Півторак Г.П. Українці: звідки ми і наша мова. – К.: Наук. думка, 1993. – 200 с.
8. Русановский В.М. Вопросы нормы на ранних этапах истории литературного языка // Вопросы языкознания. – 1970. – № 4. – С. 54 – 68.
9. Толстой Н.И. К вопросу о древнеславянском языке как общем литературном языке южных и восточных славян // Вопросы языкознания. – 1961. – № 1. – С. 52 – 66.
10. Шевельов Ю. Исторична фонологія української мови / Переклад з англ. С.Вакулєнка, А.Даниленка. Ред. Л.Ушкалов. – Х.: АКТА, 2002. – 1054 с.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ НАЗВ ДжЕРЕЛ

АУМ – Атлас української мови: В 3-х т. / АН УРСР, ін-т мовознавства імені О.О.Потебні. – К. Наук. думка, 1984, 1988, 2002. **ДММ** – Документи Межигірського монастиря XVI – XVII ст. Зберігається в Інституті рукописів НБУ ім. В.І.Вернадського, шифр ДА/П 216 (Б). **ДЧК** – Документи Чернігівського краю XVI – XVIII ст. Зберігається там само, шифр ДА 655 Л. **ЖС** – Житія святих XVI ст. Зберігається у Львівській науковій бібліотеці ім. В.Стефаника НАН України, шифр ф.Петр.2. **Зб 44** – Збірник житій, апокрифів, віршів, пісень, початку XVIII ст. на 44 листках. Зберігається в Інституті рукописів НБУ ім. В.І.Вернадського, шифр 209 Мас (20). **Зб 95** – Збірник початку XVIII ст. на 95 листках. Зберігається в Львівській науковій бібліотеці ім. В.Стефаника, шифр ф.Петр.131. **Зб 449** – Збірник уставного письма XVI ст., наближеного до напівуставу, на 449 листах. Зберігається в Інституті рукописів НБУ ім. В.І.Вернадського, шифр 487/П(1645). **Зб 457** – Збірник XVII ст. на 457 листах. Зберігається там само, шифр 17 (Спер). **Пат** – Патерик XVII ст. Зберігається там само, шифр 486 П/1653.